

Επιστήμη του Χορού
Τόμος 1, 2007

Ηλεκτρονικό Περιοδικό
Electronic Journal

Science of Dance
Volume 1, 2007

www.elepex.gr

ISSN 1790-7527

Οι Γυναικείοι Χοροί στην Ελληνική Αρχαιότητα

Π. Καπούτση, Ε. Αλμπανίδης, Β. Σερμπέζης, Δ. Γουλιμάρης

Τ.Ε.Φ.Α.Α., Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Εισαγωγή

Γενικότερα, ο Έλληνας ονόμαζε χορό την παρέλαση ή λιτανεία, το ρυθμικό παίξιμο ενός παιδιού, το παίξιμο της μπάλας, τις ταχυδακτυλουργίες, τις ακροβασίες, τις σχοινοβασίες ή τις χειρονομίες ενός τραγικού χορού.¹ Οι αρχαίοι Έλληνες, όταν ήθελαν να μιλήσουν για το χορό, (όπως τον εννοούμε εμείς σήμερα), έκαναν χρήση περισσότερο της λέξης «όρχηση», και λιγότερο της λέξης «χορός»², αφού η όρχηση σήμαινε “οποιασδήποτε μορφής ρυθμικά επαναλαμβανόμενη κίνηση, των ποδιών, των χεριών, του κεφαλιού, των ματιών ή και ολόκληρου του σώματος,”³ είχε δηλαδή μια πιο ευρεία έννοια.

Στην ελληνική αρχαιότητα δεν υπήρχε ούτε μια αρχαία τελετή χωρίς χορό.⁴ “Ο χορός δάνειζε μεγαλοπρέπεια και βάθος, σε όλες τις εορταστικές περιστάσεις στη ζωή του Έλληνα.”⁵ “Ο χορός μαγεύει τα μάτια, κάνει τους ανθρώπους να ζυπνούν και αφυπνίζει το μυαλό με ό,τι παρουσιάζει” (“τοῦτο ἀτεχνῶς ὄρχησις ποιεῖ καὶ τὰ ὄμματα θέλγουσα καὶ ἐγρηγορέναι ποιούσα καὶ ἐπεγείρουσα τὴν διάνοιαν πρὸς ἕκαστα τῶν δρωμένων”).⁶

Σκοπός της συγκεκριμένης εργασίας ήταν να καταγραφούν και να αναλυθούν όλα εκείνα τα είδη των χορευτικών δρώμενων στα οποία συμμετείχε το γυναικείο φύλο κατά τη διάρκεια της ελληνικής αρχαιότητας. Οι αρχικές πηγές που χρησιμοποιήθηκαν ήταν έργα αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων (κυρίως του Πλάτωνα,

του Ξενοφώντα, του Λουκιανού, του Αθήναιου και του Πλουτάρχου), καθώς και έργα τέχνης σχετικού περιεχομένου.

Στην αρχαία Ελλάδα, ο χορός εκτός από την αισθητική, είχε θρησκευτικές, κοινωνικές, και παιδαγωγικές διαστάσεις.⁷ Οι Έλληνες μάθαιναν να χορεύουν από πολύ μικρή ηλικία, και όλη σχεδόν η εκπαίδευση βρισκόταν στα χέρια ιδιωτικών δασκάλων.⁸ Στους *Νόμους* του Πλάτωνα, εκφράζεται η άποψη πως και τα κορίτσια πρέπει να μαθαίνουν χορό και γυμναστική, διδασκόμενα από χορεύτριες.⁹ Πιο συγκεκριμένα συστήνεται της γυμναστικής τα ποικίλα προγράμματα να τα παρακολουθούν “κι όλες οι κοπέλες κι οι γυναίκες, γιατί και αυτές πρέπει να τα γνωρίζουν,”¹⁰ και να “ασχολούνται οι νέες με ένοπλους χορούς κι ασκήσεις”¹¹ και να γυμνάζονται όπως οι άνδρες.¹² Ο Πυθαγόρας, επίσης, έδωσε τέτοια αγωγή στην κόρη του, ούτως ώστε αυτή όταν ήταν παρθένος, να ηγείται των χορών, και ως γυναίκα πρώτη εισερχόταν στους βωμούς.¹³

Γυναικείοι λατρευτικοί χοροί προς τιμήν των θεών

Στους προϊστορικούς χρόνους, ο χορός σχετιζόταν άμεσα με τη θρησκεία.¹⁴ Οι θεοί λάτρευαν το χοροστάσι και χαίρονταν τους κρότους των ποδιών, μας πληροφορεί ο Χορός των Λακεδαιμονίων στη *Λυσιστράτη* του Αριστοφάνη.¹⁵ Για τον αρχαίο Έλληνα, θεός και χορός δεν ήταν ποτέ τελείως διαχωρισμένα.¹⁶

Γυναικείος ήταν ο σημαντικότερος χορός της Μινωικής περιόδου, με κινούμενες ελεύθερα και όχι πιασμένες μεταξύ τους τις χορεύτριες, οι οποίες σχημάτιζαν κύκλο, με πιο χαρακτηριστική των κινήσεών τους αυτή των ανυψωμένων χεριών πάνω από το κεφάλι. Χόρευαν επικαλούμενες τη θεότητα, σε ανοιχτά θρησκευτικά δρώμενα.¹⁷

Ηρα: Για τη θεά Ήρα, χόρευαν οι *ανθεςφόροι* στο Άργος, στη διάρκεια πομπικής τελετής. Ο Πολυδεύκης αναφέρεται με λεπτομέρειες στη σύνθεση με αυλό που παίζονταν στη διάρκεια της τελετής αυτής.¹⁸ Για την Ήρα, ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, αναφέρει ότι στο Άργος, χοροί παρθένων την υμνούσαν με άσματα της πατρίδας τους, ιερές γυναίκες φρόντιζαν το τέμενος, και ένα ανύπανδρο κορίτσι τελούσε την αρχική ιεροτελεστία της θυσίας.¹⁹ Για τη σχέση της θεάς με το χορό χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω απόσπασμα από τις *Θεσμοφοριαζουσες* όπου ο Χορός των *Θεσμοφοριαζουσών* γυναικών ομολογεί: “Και την τέλεια Ήρα υμνούμε, καθώς πρέπει, που κρατάει τα κλειδιά του γάμου κι όλους αγαπάει τους

χορούς.²⁰ Μπρούτζινο σύμπλεγμα από την Ολυμπία, που παριστάνει επτά γυναικείες φιγούρες να χορεύουν σχηματίζοντας έναν κλειστό κύκλο έχοντας τα χέρια η μια στον ώμο της άλλης, πρέπει να παριστάνει τελετουργικό χορό προς τιμή της Ήρας, μιας και για τη θεά υπήρχε εκεί ένα πολύ αρχαίο ιερό.²¹

Διόνυσος: Ο Διόνυσος ήταν ένας από τους θεούς που κατεξοχήν λατρευόταν με εκστατικούς χορούς σε ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο. Προς τιμήν του θεού Διονύσου, η πιο παλιά γιορτή από εκείνες που τελούνταν στην Αθήνα, ήταν τα *Ανθεστήρια*, που περιελάμβαναν διαγωνισμούς οινοποσίας, τραγούδι και χορό. Οι συντρόφισσες του Διόνυσου *μαινάδες*, παρουσιάζονται στην εικονογραφία των αγγείων από τα τέλη του 6^{ου} π.Χ. αιώνα, καθώς στα πιο παλιά μελανόμορφα αγγεία, τον συνόδευαν αρχικά οι *Νύμφες-χαρωπά* κορίτσια του αγρού που χορεύουν.²² Μεταξύ του 450 και του 425 π.Χ., κάνει την εμφάνισή του η χρήση του τυμπάνου και ο χορός των *μαινάδων* στις μύτες.²³ Κατά την περίοδο από το 425 έως το 370 π.Χ., οι χοροί των *μαινάδων* και των *σατύρων*, αποτελούν μαζί με εικονογραφήσεις κωμικών χορών, σχεδόν την πλειοψηφία του αρχαιολογικού υλικού της εποχής αυτής.²⁴ Την περίοδο αυτή λοιπόν παγιώνονται τα εικονογραφικά μοτίβα του εκστατικού χορού *μαινάδων* τα οποία δηλώνουν ξεκάθαρα ότι οι συμμετέχουσες έφθαναν σε κατάσταση έκστασης και μανίας.²⁵ Στη γιορτή *Σκίεργια*, οι γυναίκες μαστιγώνονταν τηρώντας ένα Δελφικό χρησμό.²⁶ Η έκσταση λοιπόν αυτή, χαρακτήριζε τις *μαινάδες*, οι οποίες χόρευαν βίαια, έπαιζαν διάφορα όργανα, και ανέμιζαν τους μακριούς τους χιτώνες με τις κινήσεις τους.²⁷ Ο Πίνδαρος μνημονεύει το γρήγορο χορό τους στους Δελφούς, που τραγούδαγαν στους αγέρωχους βράχους του Παρνασσού και δίπλα στον ομφαλό, στο κέντρο της γης όπως πίστευαν οι αρχαίοι.²⁸ Από τους Ρωμαίους τελούνταν τα *Βακχανάλια*, μυστήρια προς τιμήν του Διονύσου, όπου αρχικώς έπαιρναν σε αυτά μέρος μόνο γυναίκες. Τα *Βακχανάλια*, κατήγγησε η ρωμαϊκή σύγκλητος το 186 π.Χ.²⁹ Η θεά της Ρώμης Αγαθή, συνδέονταν με τον Διόνυσο, και όταν τη γιόρταζαν, σκέπαζαν τις σκηνές με κλαδιά αμπέλου και έστηναν χορούς.³⁰

Αθηνά: Προς τιμήν της θεάς Αθηνάς, χορευόταν ο *πυρρίχιος* ή η *πυρρίχη*. Παραδόξως, είναι μεγαλύτερος ο αριθμός των γυναικών, παρά των ανδρών, που έχουν καταγραφεί να χορεύουν τον *πυρρίχιο*.³¹ Σε αττικά αγγεία του δευτέρου μισού του 5^{ου} π.Χ. αιώνα, σε πολλές από τις σκηνές πολεμικών χορών οι εκτελεστές δεν είναι άνδρες, αλλά γυναίκες.³² Περίπτωση γυναικείου *πυρρίχιου*, περιγράφει ο Ξενοφώντας.³³ Την

ιδιόρρυθμη αντιδιαστολή μεταξύ των κοινωνικών δομών της εποχής και των έργων τέχνης που αναπαριστούν γυναίκες να εκτελούν έναν πολεμικό χορό, εκφράζει ο Steven Lonsdale.³⁴ Συνήθως οι εικονιζόμενες γυναίκες πυρριχίστριες απεικονίζονται γυμνές, και μόνο περιστασιακά εμφανίζονται ντυμένες με την ενδυμασία της θεάς Αθηνάς.³⁵

Άρτεμη: Οι χοροί προς τιμήν της Άρτεμης, ήταν πολύ διαδεδομένοι και σημαντικοί για τους αρχαίους Έλληνες.³⁶ Τη θεά υμνούσαν με φρυγικούς χορούς.³⁷ Στις Συρακούσες, υπήρχε κάποιος ιδιαίτερος χορός, και παίξιμο αυλού για τη Χιτωνέα ή Χιτωνία Άρτεμη.³⁸ Η Προπυλαία Άρτεμη, λατρευόταν στην Ελευσίνα, όπου υπήρχε πηγάδι που λεγόταν Καλλίχορο, εκεί που για πρώτη φορά χόρευαν και τραγούδησαν προς τιμήν της θεάς οι γυναίκες της περιοχής.³⁹ Στην περιοχή Καρυές, στην ύπαιθρο, είναι στημένο άγαλμα της Καρυάτιδας Αρτέμιδος, όπου οι παρθένες της Λακεδαίμονας, κόρες πλουσίων και επιφανών, έστηναν εκεί κάθε χρόνο χορούς και χόρευαν σύμφωνα με τον Πausανία κάποιο τοπικό χορό.⁴⁰ Ο Ερμής, άλλωστε, ερωτεύτηκε την Πολυμήλη, όταν την είδε να χορεύει και να τραγουδάει στο χορό της Άρτεμης.⁴¹ Στο έργο του *Θησέας*, ο Πλούταρχος περιγράφει τη σκηνή της απαγωγής της Ελένης από τον Θησέα, όταν αυτή χόρευε στο ιερό της Ορθίας Αρτέμιδος στη Σπάρτη.⁴² Ο Χορός στην *Ελένη* του Ευριπίδη μας περιγράφει το πως η κόρη απήχθη από τον κύκλιο χορό των παρθένων.⁴³ Ο αρχαίος κωμικός Αυτοκράτης, σε απόσπασμα από το έργο του *Τυμπανισταί*, που διασώζεται στο έργο του Αιλιανού,⁴⁴ περιγράφει τις νέες κοπέλες καθώς χοροπηδούσαν κοντά στο άγαλμα της θεάς, χορεύοντας ελαφρά και παίζοντας μουσική. Σύμφωνα με τον Αυτοκράτη, συχνά σε χορούς κοριτσιών προς τιμήν της Εφέσιας Αρτέμιδος, τελούνταν ο *χορός* ή η *φιγούρα της σαύρας*.⁴⁵

Με χορό υμνούσαν τη θεά Άρτεμη και οι Αμαζόνες. Η βασίλισσα των Αμαζόνων, παρουσίασε ένα συγκεκριμένο τελετουργικό, όταν ανέγειραν ένα άγαλμα για την Άρτεμη στην ακτή της Εφέσου, και οι ακόλουθές της εκτέλεσαν έναν πολεμικό χορό που τον ακολούθησε ένας κύκλιος χορός.⁴⁶

Χοροί νεαρών κοριτσιών περιλαμβάνονταν επίσης στις τελετές μύησης των *Αρκτείων* προς τιμήν της Βραυρωνίας Αρτέμιδος. Οι ανασκαφές στη Βραυρώνα αποκάλυψαν τον κοιτώνα των αφιερωμένων μικρών άρκτων (δηλ. κοριτσιών) στην άρκτο ή Παρθένο Άρτεμη, και πιθανότατα τον τόπο που αυτές χόρευαν.⁴⁷ Είναι σίγουρο κατά τον Calame, παρόλο που δεν υπάρχει γραπτή απόδειξη γι' αυτό, ότι για την άρκτο

στη Βραυρώνα διοργανώνονταν χορευτικές εκδηλώσεις, κυκλικοί δηλ. χοροί και πομπές.⁴⁸ Τα κορίτσια που χόρευαν, ήταν κόρες καλών οικογενειών, από πέντε έως δέκα χρόνων, και φορούσαν τριχωτά κοστούμια κίτρινου χρώματος, όπως το δέρμα της αρκούδας.⁴⁹

Χοροί προς τιμήν της θεάς φαίνεται ότι τελούνταν και στην Τροία. Στις *Τρωάδες* του Ευριπίδη, ο Χορός με τις αιχμάλωτες Τρωαδίτισσες, εξιστορώντας τα γεγονότα προ της εισβολής στην πόλη τους των Ελλήνων με το τέχνασμα του Δούρειου Ίππου, θυμάται πως: “στον ιερό αυλόγυρο της κυράς της Άρτεμης είχαμε χορό στημένο πλήθος οι Τρωαδιτοπούλες και δοξολογούσαμε τη βουνίσια την παρθένα.”⁵⁰

Αφροδίτη: Για τη θεά Αφροδίτη, οι γιορτές τελούνταν κυρίως την άνοιξη. Πιο σπουδαίες σύμφωνα με τη Ginner, ήταν οι γιορτές της Πάφου στην Κύπρο και της Κορίνθου οι οποίες περιλάμβαναν σημαντικά ανατολίτικα στοιχεία.⁵¹ Στις τελετές της θεάς Αφροδίτης τελούνταν πολλοί χοροί, με τις συμμετέχουσες να είναι στεφανωμένες με λουλούδια να παριστάνουν τις επουράνιες χορεύτριες, τις *Ωρες* και τις *Χάριτες*, που την καλωσόρισαν στη γέννησή της.⁵² Αν και οι γιορτές για την Αφροδίτη στην Πάφο και στην Κόρινθο είχαν τη μορφή ερωτικών οργίων, στην Αθήνα, τη Σπάρτη και σε άλλα ελληνικά κέντρα, χαρακτηρίζονταν από ευλάβεια προς τη θεά, χωρίς όμως να υστερούν σε ευθυμία, χρώμα, τραγούδι και χορό.⁵³

Απόλλωνας: Ο πλέον σημαντικός χορός προς τιμήν του Απόλλωνα, ήταν ο *γέρανος*.⁵⁴ Πιθανώς ο χορός να ήταν μια μίμηση της ελικοειδούς πορείας του φιδιού, όπως και πολλοί παλιοί χοροί της γονιμότητας.⁵⁵ Τον χόρευαν τη νύχτα, κρατώντας ρύμους, για τους οποίους γράφει η Lawler ότι μάλλον επρόκειτο για σκοινιά που αναπαριστούσαν το φίδι.⁵⁶ Σύμφωνα με τον Πλούταρχο, επρόκειτο για μιμική αναπαράσταση του λαβυρίνθου και των πολύστροφων κύκλων του, σε ένα ρυθμό διαφορετικών κινήσεων και αναπτύξεων.⁵⁷ Κατά τον Πολυδεύκη, οι χορευτές μιμούνταν την έξοδο του Θησέα από τον λαβύρινθο, χορεύοντας γύρω από το βωμό στη Δήλο.⁵⁸ Σύμφωνα με την παράδοση όταν ο Θησέας έφυγε από την Κρήτη, πήγε στη Δήλο, όπου αφιέρωσε ένα άγαλμα της Αφροδίτης στο ναό του θεού Απόλλωνα, και με τους Αθηναίους νέους και νέες, χόρεψε ένα χορό, που σύμφωνα με τον Πausanias χορευόταν και επί εποχής του.⁵⁹ Ο Ευστάθιος συνδέει το χορό αυτό, με τους χορούς της Κρήτης και με το χορό που μνημονεύεται στην *Ιλιάδα* του Ομήρου.⁶⁰ Ο *γέρανος* παριστάνεται στο αγγείο του Francois⁶¹, των αρχών του 6^{ου} αι. π.Χ.. Μπροστά στην Αριάδνη, χορεύουν οι νέοι και οι παρθένες της Αθήνας, οδηγούμενοι από τον Θησέα.⁶² Οι κοπέλες και οι άνδρες

φαίνεται πως δεν έχουν το ίδιο άνοιγμα στο διασκελισμό γιατί τα βαριά και πολυτελή δωρικά ρούχα που φορούσαν οι νεαρές Αθηναίες, τις ανάγκαζαν να μικραίνουν τα βήματά τους.⁶³ Ως ήπιο χορό, που συναντάται σε πολλές λατρευτικές τελετές, με στροφές και περιφορά γύρω από τον παγανιστικό βωμό, περιγράφει το *γέρανο* η Diane Touliatos-Miles,⁶⁴ ενώ ο K. Friis Johansen, αναφέρει ότι χορεύεται και από τα δύο φύλα, όπως είχε χορευτεί στη συνοδεία του Θησέα, με τα επτά νέα κορίτσια και αγόρια.⁶⁵ Η γυναικεία συμμετοχή σε τελετουργίες προς τιμήν του Απόλλωνα, συναντάται στους Δελφούς και στη Δήλο.⁶⁶ Στους Δελφούς, στα Τέμπη και στη Θήβα, γινόταν η γιορτή των *Δαφνηφορίων*, κάθε εννέα χρόνια, και στη Θήβα χοροί παρθένων κρατώντας κλαδιά στα χέρια, τραγουδούσαν τα *δαφνηφορικά*⁶⁷ και χόρευαν τα *παρθένια*.⁶⁸ Ο Στράβωνας μας πληροφορεί επίσης για χορούς παρθένων που γίνονταν στο νησί της Δήλου.⁶⁹ Στις θυσίες που γίνονταν στη Δήλο, έπαιρνε μέρος και ο ιερός γυναικείος χορός του Δήλιου Απόλλωνα, ο χορός των *Δηλιάδων*.⁷⁰ Σε κρατήρα⁷¹ του 5^{ου} π.Χ. αιώνα που εκτίθεται στην Κοπεγχάγη απεικονίζονται ένας άνδρας χορευτής και μια γυναίκα χορεύτρια, με διακοσμημένη ενδυμασία και φτερά στα μαλλιά τους. Η απεικόνιση αυτή έχει συνδεθεί με τα *Θαργήλια*, οπότε υπάρχει πιθανότητα στα *Θαργήλια* που εκτελούνταν τόσο στην Αθήνα όσο και στις Ιωνικές αποικίες, να εκτελούνταν μεικτοί χοροί, από άνδρες και γυναίκες.⁷²

Χοροί προς τιμήν του Κάρνειου Απόλλωνα τελούνταν με ιδιαίτερη μεγαλοπρέπεια στη Σπάρτη. Αναθηματικό ανάγλυφο απεικονίζει μια κοπέλα χορεύτρια – ίσως την ιέρεια του Κάρνειου Απόλλωνα – με κοντό, σηκωμένο από τις στροφές χιτώνα και με την υψηλή αχυρένια σκέπη, τον «καλαθίσκο» στο κεφάλι. Η χορεύτρια εκτελεί αρμονικές κινήσεις με ιδιαίτερη χάρη στηριζόμενη στις μύτες των ποδιών.⁷³ Ανάλογοι χοροί προς τιμήν του Κάρνειου Απόλλωνα τελούνταν επίσης στη δωρική Θήβα και στην Κυρήνη.⁷⁴ Υπάρχουν επίσης αναφορές για χορούς γυναικών που χόρευαν τη νύχτα, προς τιμήν του θεού στα *Υακίνθια*, και για τον παιάνα ο οποίος ψάλλονταν.⁷⁵ Κατά τον Αντωνίνο Λιβεράλη, στην Κέα, στην περιοχή Καρθέα, εκτελούνταν γυναικείοι χοροί προς τιμήν του Πυθίου Απόλλωνα.⁷⁶

Αδωνης: Γυναικείοι χοροί τελούνταν προς τιμήν του Άδωνη. Περισσότερο τον λάτρευαν γυναίκες που ήταν εταίρες, λόγω της ιδιαίτερης σχέσης τους με την Αφροδίτη. Για το χορό των γυναικών στα *Αδώνια* κάνει λόγο ο Μένανδρος.⁷⁷

Ποικιλίες χορών εκτελεσμένων από γυναίκες, ή και από γυναίκες

Μυθολογικοί χοροί Χαρίτων, Ωρών, Νυμφών: Οι *Χάριτες*, έδιναν αίγλη σε κάθε γιορτή, και εάν απουσίαζαν αυτές, τότε οι θεοί δε γλεντούσαν ούτε και χόρευαν.⁷⁸ Παράδειγμα χορού *Χαρίτων*, αποτελεί το ανάγλυφο⁷⁹ της ελληνοιστικής περιόδου από την Κω, με *Χάριτες*, που βρέθηκε τυχαία.⁸⁰ Ο Χορός των Αθηναίων στη *Λυσιστράτη*, καλεί τις *Χάριτες* να λάβουν μέρος στο χορό που θα στηθεί.⁸¹ Γυναίκες πιασμένες από το χέρι, τρεις τον αριθμό, που είναι *Νύμφες* ή *Χάριτες*, εικονίζονται πάνω σε αγγείο⁸² σχήματος καλυκωτού κρατήρα, στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας. Ανάγλυφο⁸³ στο Μουσείο της Ακροπόλεως, των αρχών του 5^{ου} π.Χ. αιώνα, απεικονίζει προπορευόμενο αυλητή, που θεωρείται από τον Naerebout ότι είναι ο Ερμής, να οδηγεί τις *Χάριτες* στο χορό, οι οποίες είναι πιασμένες από τους καρπούς.⁸⁴

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο χορός των *Ωρών*. Για τον αρμονικό χορό των *Ωρών* μας παρέχει πληροφορίες ο Λιβάνιος.⁸⁵ Σε ρωμαϊκό ανάγλυφο⁸⁶, αντίγραφο ελληνοιστικού πρωτοτύπου, στο μουσείο του Λούβρου στο Παρίσι, απεικονίζεται ο Διόνυσος φέρων θύρσο, να οδηγεί στο χορό τις *Ωρες*.⁸⁷ Εκπληκτικής ομορφιάς είναι το ψηφιδωτό δάπεδο με την παράσταση χορού των προσωποποιήσεων των *Ωρών*, από οικία στην Κίσαμο της Κρήτης, με τις *Ωρες* να χορεύουν γύρω από έναν κυκλικό βωμό.

Χοροί γυναικών διεξάγονταν επίσης και κατά τη διάρκεια πομπών. Η πομπή, ήταν η οργανωμένη πορεία προς ένα βωμό ή ναό, που περιλάμβανε συχνά μουσικές συνθέσεις και χορούς.⁸⁸ Σε τέτοιες πομπές, παρότρυνε ο Λυκούργος τις νέες να λαμβάνουν μέρος γυμνές όπως και οι νέοι, να χορεύουν σε ναούς και να ψάλουν σε ορισμένες ιερές τελετές.⁸⁹ Χαρακτηριστική είναι η πομπή των τριών *Νυμφών* σε πήλινη πλάκα⁹⁰ στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κεφαλονιάς, που ανήκει στα τέλη του 4^{ου} με αρχές του 3^{ου} π.Χ. αιώνα. Για τις *Νύμφες* που “καταμεσής μες στο νερό χορεύανε, *Νύμφες ακοίμητες, δεινές θεές για τους αγρότες.....*”⁹¹ γράφει ο Θεόκριτος. Επίσης στην *Οδύσσεια*, αναφέρεται σπηλιά όπου μαζεύονταν οι *Νύμφες* για να χορέψουν και να τραγουδήσουν, όπως και οι θίασοι των θνητών παρθένων.⁹²

Χορός των πεπλοφόρων γυναικών: Την ελληνοιστική περίοδο ήταν ευρύτατα διαδεδομένοι οι λάγνοι χοροί των γυμνών χορευτών της Αλεξάνδρειας, της Θεσσαλίας, και οι χαριτωμένοι χοροί των γυναικών με το πέπλο.⁹³ Η Lawler,

πιθανολογεί ότι τα έργα τέχνης που απεικονίζουν πεπλοφόρες χορεύτριες πιστοποιούν τη σεμνότητα που επιδείκνυαν συνήθως οι αρχαίες Ελληνίδες όταν συμμετείχαν σε χορούς.⁹⁴ Οι χοροί των πεπλοφόρων γυναικών, ήταν χαρακτηριστικοί στη λατρεία της Δήμητρας. Η λατρεία της θεάς ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη και στις ελληνικές αποικίες της κάτω Ιταλίας και της Σικελίας.⁹⁵ Στα μικρά και μεγάλα *Ελευσίνα*, οι γυναίκες της Ελευσίνας παρουσίαζαν χορούς στην παραλία, με αναμμένους πυρσούς, αναπαριστώντας την αγωνιώδη προσπάθεια της Δήμητρας να βρει την κόρη της Περσεφόνη.⁹⁶

Χοροί του γάμου: Ο χορός ήταν απαραίτητο συστατικό στοιχείο κάθε γάμου. Τον 7^ο π.Χ. αιώνα, δε γινόταν τελετή γάμου χωρίς χορό.⁹⁷ Ο αχόρευτος γάμος, λογιζόταν ως κακός γάμος.⁹⁸ Η Κασσάνδρα στις *Τρωάδες* του Ευριπίδη, χορεύει και τραγουδάει για το γάμο της που θα γίνει με τον Αγαμέμνονα.⁹⁹ Έξω από την πόρτα του νυφικού δωματίου της Ελένης και του Μενέλαου, είχαν συγκεντρωθεί δώδεκα διαλεχτές κοπέλες της Σπάρτης, και τραγουδούσαν τον *επιθαλάμιο*: “*Και στήσανε εκεί χορό και όλες τραγουδούσαν, πλέκοντας τα ποδάρια τους, που ρυθμικά κροτούσαν*”.¹⁰⁰

Επικήδειοι χοροί: Η εξέταση των αρχαιολογικών ευρημάτων και των φιλολογικών πηγών, αποδεικνύει ότι και στον θρήνο περιλαμβανόταν κίνηση, ολοφυρμός και τραγούδι.¹⁰¹ Ρυθμικοί βηματισμοί εκτελούνταν κατά την εκφορά των νεκρών από τις θρηνοδούς. Η εικόνα θύμιζε όρχηση, έτσι όπως βηματίζουν οι γυναίκες με υψωμένα χέρια και με βίαιες σωματικές κινήσεις, με κλάματα και οδυρμούς κάτω από τη συνοδεία αυλού.¹⁰² Κατά την πρόθεση του νεκρού, που γινόταν κατά τη δεύτερη μέρα, μετά δηλαδή από τον καλλωπισμό του, οι γυναίκες θρηνούσαν γοερά, μοιρολογούσαν, έσκιζαν τα ρούχα τους και έγδερναν με τα νύχια τους τα μάγουλα και τα στήθη τους.¹⁰³ Τούτο συνέβαινε την αρχαϊκή εποχή αργότερα οι κινήσεις σταδιακά εκλεπτύνθηκαν, εμπλουτίστηκαν με χάρη και απέκτησαν το χαρακτήρα χορού.¹⁰⁴ Σε ταφική λάρνακα του 13^{ου} αι. π.Χ. εικονίζονται γυναίκες σε πομπή με τα χέρια τοποθετημένα πάνω στο κεφάλι σε ένδειξη πένθους.¹⁰⁵ Ομάδες γυναικών κατά τα *Αδώνια*, ανέβαιναν στις στέγες των σπιτιών και μοιρολογούσαν το νεκρό νεαρό Άδωνη.¹⁰⁶ Με θρήνους, μοιρολόγια και πένθιμους χορούς γιόρταζαν το θάνατό του, γύρω από ένα ομοίωμά του ξαπλωμένο σε ανάκλιτρο.¹⁰⁷

Κύκλιος χορός ενηλικίωσης: Ο πρώτος επίσημος κυκλικός¹⁰⁸ χορός, σφράγιζε μια σημαντική στιγμή των νεαρών κοριτσιών που έφταναν σε ηλικία γάμου και την ενηλικίωσή τους. Μετά τον πρώτο αυτό επίσημο χορό έως και το γάμο τους, οι

παρθένες χόρευαν σε διάφορες εορτές της κοινότητας τον *κύκλιο χορό*.¹⁰⁹ *Κύκλιος χορός* νέων και παρθένων, απεικονίζεται στον πρωτοαττικό αμοφορέα του Αναλάτου.¹¹⁰

Οκλασμα: Στην ελληνιστική περίοδο, χορεύονταν πλήθος χορών βασισμένων στα αρχαιοελληνικά πρότυπα, αλλά και χοροί αιγυπτιακοί, αφρικανικοί και ανατολικοί.¹¹¹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί βοιωτικός ερυθρόμορφος καλυκωτός κρατήρας των αρχών του 4^{ου} π.Χ. αιώνα, που παρουσιάζει τον περσικό χορό ή αλλιώς *όκλασμα*, τον οποίο εκτελεί μια χορεύτρια ενδεδυμένη με ανατολίτικη φορεσιά πάνω σε τραπέζι.¹¹² Ο χορός αυτός έγινε δημοφιλής κατά τα τέλη του 5^{ου} π.Χ. αιώνα, και έχει αποτυπωθεί σε αττικά, βοιωτικά και ιταλιώτικα ερυθρόμορφα αγγεία του 5^{ου} και του 4^{ου} π.Χ. αιώνα.¹¹³ Στο συγκεκριμένο αγγείο, ο χορός εκτελείται από γυναίκα. Η χορεύτρια *οκλάζει*, λυγίζει δηλαδή τα γόνατα σε βαθύ κάθισμα. Προφανώς από το οκλάζω προήλθε και η ονομασία του χορού: *όκλασμα*.¹¹⁴ Ο χορός αυτός εκτελούνταν πάνω σε τραπέζι, κάποιες όμως φορές και στο έδαφος,¹¹⁵ και εικονίζεται σε σκηνές συμποσίου.¹¹⁶ Αν και το *όκλασμα* δεν χαρακτηρίζεται από τους αρχαίους¹¹⁷ ξεκάθαρα ως γυναικείος χορός ένα απόσπασμα του Πολυδεύκη¹¹⁸ και σχετικά έργα τέχνης μας επιτρέπουν να υποστηρίξουμε ότι ο χορός εκτελούνταν και από γυναίκες ορχήστριες.

Μεικτοί χοροί: Οι γυναίκες χόρευαν μόνες τους ή και με άνδρες μαζί.¹¹⁹ Χοροί γυναικών μαζί με άνδρες, απεικονίζονται σε μια οينوχόη¹²⁰ του 680 π.Χ. περίπου, που βρέθηκε στην Ετρουρία, και εκτίθεται στο Βρετανικό Μουσείο.¹²¹ Μεικτοί χοροί γυναικών και κοριτσιών τη συγκεκριμένη εποχή, μνημονεύονται και σε κείμενα.¹²² Μεικτός χορός εφήβων και παρθένων, ήταν ο *όρμος*. Χόρευαν ο ένας δίπλα στον άλλο, και σχημάτιζαν μια αλυσίδα. Ήταν ένα είδος συρτού χορού.¹²³

Υπορχηματική, μακτρισμός, ίγδης, διπλή: Σύμφωνα με τον Πίνδαρο, την *υπορχηματική* (συνδυασμό χορού, τραγουδιού και παντομίμας), τη χόρευαν οι Λάκωνες, και ήταν χορός για άντρες και γυναίκες.¹²⁴ Κατά τον Αθήναιο, τον *μακτρισμό*¹²⁵, χορό που συμπεριλαμβανόταν στους χορούς που χορεύονταν στις κωμωδίες, τον χόρευαν και πολλές γυναίκες.¹²⁶ Ο Αντιφάνης όπως γράφει ο Πολυδεύκης, θεωρούσε πως η *ίγδης* χορευόταν από γυναίκες υπό τον ήχο αυλού.¹²⁷ Ο ίδιος ο Πολυδεύκης, γράφει ότι επρόκειτο για χορευτική φιγούρα.¹²⁸ Ορχηση της τραγωδίας, ήταν και ο *αλφαβητικός χορός*. Ο *χορός των 24 γυναικών*, παρουσίαζε τα είκοσι τέσσερα γράμματα του ιωνικού αλφαβήτου.¹²⁹ Ο Πολυδεύκης,¹³⁰ ο Αριστοφάνης, ο Ησύχιος και ο

Πλάτωνας¹³¹, αναφέρουν επίσης ως ένα ακόμα είδος χορού τη *διπλή*. “*Χόρευμε με κέφι πρώτη, με διπλή περπατησιά. Ας πηδήσουμε, γυναίκες, όπως θέλει κι η συνήθεια κι ας κρατάμε τη νηστεία.*”¹³² Ο δε Ησύχιος, γράφει για τη *διπλή* ότι ήταν “*ορχήσεως είδος, ή κρούματος.*”¹³³

Παρθένεια: Χαρακτηριστικός χορός των δωρικών πόλεων, ήταν τα *Παρθένεια*. Εκτελούνταν από ομάδες κοριτσιών προς τιμήν διαφόρων θεοτήτων ή μυθολογικών ηρώων.¹³⁴ Τα κορίτσια κρατιόντουσαν από τα χέρια ή όχι, ήταν ντυμένα με φαρδιές ενδυμασίες με πτυχώσεις, και κρατούσαν λεπτά πέπλα ή μαντήλια.¹³⁵ Αναπαραστάσεις τέτοιων χορών έχουν διασωθεί πολλές.¹³⁶ Για *γυναικείο χορό* κάνει λόγο ο Ευριπίδης. Συγκεκριμένα στις *Τρωάδες*, η Κασσάνδρα, η μάντισσα του Απόλλωνα, χορεύει έναν *τρελό χορό*.¹³⁷ Σε ένα άλλο έργο του Ευριπίδη, στην *Ιφιγένεια εν Ταύροις*, ο Χορός από αιχμάλωτες Ελληνίδες, εκφράζει τον πόθο του: “*μακάρι τους χορούς να’ σερνα εκεί που κάποτε νύφη σε γάμους ζηλευτούς, στην ακριβή μου μάνα μπρος, χόρευα κυκλογύριστα....*”¹³⁸ Ο Χορός ο αποτελούμενος από Τρωαδίτισσες αιχμάλωτες των Ελλήνων, αναλογίζεται τους χορούς εκείνους, στους οποίους ανέμελα επιδίδονταν οι παρθένες, τη νύχτα που οι Αργείοι εισέβαλαν στην Τροία.¹³⁹

Καλλίνικος: Γυναίκες λάμβαναν μέρος, όχι συχνά και σε ιδιαίτερες μόνο περιστάσεις, και σε έναν χορό που χορεύονταν προς τιμήν του Ηρακλή και των νικητών, τον *καλλνικό*.¹⁴⁰ *Καλλνικό* εκτελεσμένο από γυναίκες των Μυκηνών, οι οποίες τραγουδούν και χορεύουν μαζί με την Ηλέκτρα προς τιμήν του Ορέστη, εντοπίζουμε στην *Ηλέκτρα* του Ευριπίδη.¹⁴¹ Στο ίδιο έργο του Ευριπίδη, αναφέρεται *χορός των Νηρηίδων*.¹⁴²

Ζωόμορφοι χοροί: Ιδιαίτερα εντυπωσιακοί ήταν οι *χοροί με προσωπεία ζώων*. Χορός γυναικών με προσωπεία ζώων, απεικονίζεται στο τμήμα ιματίου της Δέσποινας¹⁴³. Οι απεικονίσεις ζωόμορφων χορών είναι αρκετά συχνές στα διάφορα έργα τέχνης της αρχαιότητας, ιδιαίτερο όμως ενδιαφέρον παρουσιάζει το δαχτυλίδι από τα Ισόπατα Ηρακλείου Κρήτης όπου οι χορεύτριες φορούν μάσκες πουλιών.¹⁴⁴ Σε αρκετές επίσης περιπτώσεις οι χορεύτριες αντί να μεταμφιεστούν σε ζώα, εικονίζονται να κρατούν στα χέρια τους ζώα την ώρα που χορεύουν.¹⁴⁵ Η μητέρα του Αισχύνη, λάμβανε μέρος σε ξέφρενους χορούς μαζί με το γιο της, προς τιμήν του Σαβάζιου, κρατώντας φίδια.¹⁴⁶ Ο Πλούταρχος στον βίο του Αλέξανδρου, γράφει για την Ολυμπιάδα και τα μεγάλα ήρεμα φίδια που παρουσίαζε σε συναθροίσεις μέσα στη θεϊκή της έκσταση¹⁴⁷

Οι επί καρπώ χοροί: Επίσης υπήρχαν χοροί, κατά τους οποίους οι γυναίκες πιάνονταν με λαβή από τους καρπούς, *οι επί καρπώ χοροί*, οι πλέον συνηθισμένοι των γυναικών των γεωμετρικών και αρχαϊκών παραστάσεων.¹⁴⁸ Παράδειγμα τέτοιου χορού, είναι ο χορός από νέους και νέες που περιγράφει ο Όμηρος καθώς αναφέρεται στην ασπίδα του Αχιλλέα.¹⁴⁹ Η χαρακτηριστικότερη ανάγλυφη απεικόνιση χορού γυναικών με λαβή από τους καρπούς προέρχεται από τη Σαμοθράκη και τη ζωφόρο του προπύλου του τεμένους στο ιερό των Μεγάλων Θεών.¹⁵⁰

Κόρδακας: Χορός που χορευόταν και από γυναίκες, ήταν επίσης ο *κόρδακας*. Ήταν χορός της αρχαίας κωμωδίας.¹⁵¹ Σύμφωνα με τον Λουκιανό, επρόκειτο για έναν από τους τρεις κυριότερους χορούς των Διονυσιακών και Βακχικών γιορτών.¹⁵² Ο *κόρδακας* ήταν ένας λαϊκότερος χορός και ιδιαίτερα χυδαίος αφού ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά του ήταν οι άσεμνες κινήσεις.¹⁵³

Εταιρικοί χοροί: Κοινή καταγωγή και υπόσταση με τον *κόρδακα* φαίνεται ότι είχαν και οι εταιρικοί χοροί, χοροί δηλ. που χορευόνταν από τις εταίρες. Οι χοροί αυτοί, χαρακτηρίζονταν από ηδυπαθείς και προκλητικές κινήσεις των ισχίων, του στήθους και του τραχήλου με τη συνοδεία κροτάλων. Εντυπωσιακά είναι δύο σχετικά εκθέματα του Walters Art Gallery. Πρόκειται για τερακότα Ταναγραίας χορεύτριας¹⁵⁴ και ένα ορειχάλκινο αγαλματίδιο εταίρας χορεύτριας.¹⁵⁵

Επίλογος

Ο χορός συνόδευε την αρχαία Ελληνίδα σε πολλές εκφάνσεις του βίου της. Στην ελληνική τέχνη αφθονούν οι αναπαραστάσεις σεμνών και ωραίων κοριτσιών, που χορεύουν είτε κρατημένες από τα χέρια ή ανεξάρτητα κρατώντας λεπτά πέπλα ή μαντήλια, καλυμμένες συχνά, με φαρδιές ενδυμασίες των οποίων οι πτυχές προσέθεταν χάρη στη μαγεία των χορευτικών σχημάτων. Η γυναίκα χόρευε σε πολλές περιπτώσεις: στο γάμο της, στα θρηνητικά δρώμενα που συνόδευαν το θάνατο προσφιλών της προσώπων, σε λατρευτικές εκδηλώσεις προς τιμήν διαφόρων θεοτήτων. Η μορφή των γυναικείων χορών εξαρτιόταν από το σκοπό που εξυπηρετούσε ο χορός και τη φύση του εκάστοτε θεού. Έτσι υπήρχαν οι εκστατικοί χοροί των μαινάδων στη διονυσιακή λατρεία, με στεναγμούς, αλαλαγμούς, έντονα χτυπήματα των ποδιών και γενικότερα βίαιο χορό, ενώ υπήρχαν και οι πιο ήρεμοι χοροί, όπως π.χ. αυτοί προς τιμήν του θεού Απόλλωνα. Επίσης υπήρχαν χοροί στα

πλαίσια τελετουργιών για την επικείμενη μετάβαση του κοριτσιού στη ζωή της γυναίκας, όπως για παράδειγμα οι χοροί των *άρκτων* προς τιμήν της θεάς Άρτεμης. Η αρχαία Ελληνίδα χόρευε μόνη της (π.χ. οι χοροί των πεπλοφόρων γυναικών προς τιμήν της θεάς Δήμητρας ή ο γυναικείος *πυρρίχιος* προς τιμήν της θεάς Αθηνάς), χόρευε μαζί με άλλες γυναίκες, ή λάμβανε μέρος σε χορούς στους οποίους συμμετείχαν εκπρόσωποι και από τα δύο φύλα. Ο χορός ήταν επίσης ένα μέσο να ξεφεύγει για λίγο από τις ασχολίες της καθημερινότητας και να επιδίδεται σε μια ενασχόληση πολύ πιο ευχάριστη. Γυναίκες για διασκέδαση των παρευρισκόμενων στα συμπόσια παρουσίαζαν πολύπλοκα ακροβατικά και χορούς ηδυπαθείς.

Βιβλιογραφικές σημειώσεις

- ¹ Lawler, Lillian B.: *Ο Χορός στην Αρχαία Ελλάδα*. Αθήνα, 1984, σελ. 11.
- ² Δούκα, Στέλλα, Καϊμακάμης, Βασίλης: “Η Παρουσία της Όρχησης μέσα από την τέχνη του Μιμητισμού στον Αρχαίο Ελληνικό Κόσμο”, *Αρχαιολογία* 90(2004), 53-58, σελ. 53.
- ³ Παπαδοπούλου, Ζώζη: “Χοροί του Απόλλωνα, Σπάρτη-Δήλος-Δελφοί”, *Αρχαιολογία* 90 (2004), 29-33, σελ. 29.
- ⁴ Λουκιανός: *Περί Ορχήσεως*. 15.
- ⁵ Tarlin, Oliver: *Η Αρχαία Ελληνική Τραγωδία*. Αθήνα, 1988, σελ. 20.
- ⁶ Λουκιανός: *Περί Ορχήσεως* 85.
- ⁷ Goulimaris, Dimitrios; Panopoulou, Kaliope; Pitsiakou, Persefoni: “Dance and Education in Ancient Greece”, *Journal of the International Council for Health, Physical Education, Recreation, Sport and Dance*(Reston,-Va)39(4)(2003), 13-15, p.15.
- ⁸ Kraus, Richard: *Ιστορία του χορού*. Αθήνα, 1980, σελ. 67.
- ⁹ Πλάτωνας: *Νόμοι* 813 b.
- ¹⁰ Πλάτωνας: *Νόμοι* 813 e.
- ¹¹ Πλάτωνας: *Νόμοι* 813 e.
- ¹² Πλάτωνας: *Νόμοι* 814 b.
- ¹³ Ιάμβλιχος: *Περί του πυθαγορικού βίου* 30. 170.
- ¹⁴ Μανδαλάκη, Στέλλα: *Ο Χορός στον Προϊστορικό Ελλαδικό Χώρο*, στο συλλογικό έργο: *Μουσών Δώρα*, Αθήνα 2004. σελ. 25.
- ¹⁵ Αριστοφάνης: *Λυσιστράτη*. 1305,1306.
- ¹⁶ Harrison, Jane Ellen: *Ιερές Τελετές και Αρχαία Τέχνη*. Αθήνα 2006, σελ. 140.
- ¹⁷ Μανδαλάκη: *Ο Χορός*, σελ. 25.
- ¹⁸ Πολυδεύκης : 4.78.
- ¹⁹ Διονύσιος Αλικαρνασσεύς: *Ρωμαϊκή Αρχαιολογία*. 1.21
- ²⁰ Αριστοφάνης: *Θεσμοφοριάζουσες*. 973-976.
- ²¹ Lawler: *Ο Χορός*, σελ. 58,59.
- ²² Carpenter, Thomas: *Τέχνη και Μύθος στην Αρχαία Ελλάδα*. Αθήνα, 2006, σελ. 30,31. Βλέπε Κιονωτό μελανόμορφο κρατήρα αρχαϊκών χρόνων με μαινάδες που χορεύουν. Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 14924.
- ²³ Webster, T.B.L.: *The Greek Chorus*. London, 1970, pp.26,27.
- ²⁴ Webster: *The Greek Chorus*, p.30.
- ²⁵ Κεφαλίδου Ευρυδίκη: “Η εικονογραφία των εκστατικών χορών στην αρχαϊκή και κλασική εποχή”, *Αρχαιολογία* 90 (2004) 34-41.
- ²⁶ Πausanias: 8. 23.1.
- ²⁷ Δούκα, Καϊμακάμης: *Η Παρουσία της Όρχησης*, σελ. 54.
- ²⁸ Πίνδαρος: *Παιάνες* 6. I5. Webster: *The Greek Chorus*, p. 96, Παπαϊωάννου, Ντόρα: *Ελληνική Μυθολογία Οι Θεοί*. Αθήνα, 2005, σελ. 124.

- ²⁹ Λάμψας: *Λεξικό Τόμος Α'* σελ. 576.
- ³⁰ Πλούταρχος: *Ιούλιος Καίσαρας* 9.
- ³¹ Lonsdale, Steven H: *Dance and Ritual Play in Greek Religion*, Baltimore, 1993, p.144.
- ³² Γουλάκη-Βουτυρά, Αλεξάνδρα: “Αρχαίος Πυρρίχιος και Πυρριχίστριες.” *Αρχαιολογία* 90(2004),42-46, σελ. 46.
- ³³ Ξενοφώντας: *Κύρου Ανάβασις*, 6. 1 και 12.
- ³⁴ Lonsdale: *Dance*, p. 148.
- ³⁵ Γουλάκη-Βουτυρά: *Αρχαίος Πυρρίχιος*, σελ.45, 46.
- ³⁶ Γκιργκένης, Σταύρος(μετάφ.): *Ανθολογία Αρχαίων Ελληνικών Ύμνων*, Αθήνα, 2005, σελ. 132.
- ³⁷ Αριστοφάνης: *Θεσμοφοριάζουσες* 120-9.
- ³⁸ Αθήναιος: *Δειπνοσοφισταί* 14.629 e.
- ³⁹ Πausανίας: 1. 38,6.
- ⁴⁰ Πausανίας: 4.16,9.
- ⁴¹ Calame, Claude: *Choruses of Young Women in Ancient Greece*, New York, p. 92.
- ⁴² Πλούταρχος: *Θησέας* 31.
- ⁴³ Calame: *Choruses*, p. 92.
- ⁴⁴ Αιλιανός: *Περί ζώων ιδιότητος*, 12, 9.
- ⁴⁵ Lawler: *Ο Χορός*, σελ. 68.
- ⁴⁶ Καλλιμάχος: *Ύμνος στη Δήμητρα*, 240-242.
- ⁴⁷ Λαμπροπούλου, Βούλα: *Χοροί Μεταμφιεσμένων και η Γενετική του Θεάτρου*, στο συλλογικό Χορός και Αρχαία Ελλάδα, σελ. 280, Παπαδημητρίου, Ιωάννης: “Ιφιγένεια στη Βραυρώνα”, *Classical Journal* 58,(1962),70-71, επανέκδοση από τους London Times, Σεπτέμβρης 28,1961. Αθανάσιος Αντωνίου: *Βραυρών. Συμβολή στην Ιστορία του ιερού της Βραυρωνίας Αρτέμιδος*, Αθήνα 1990, σελ. 192-205.
- ⁴⁸ Calame: *Choruses*, pp. 99,100. Βλέπε Αριστοφάνη *Λυσιστράτη*. 642-648.
- ⁴⁹ Λαμπροπούλου, Βούλα: *Χοροί*, σελ. 285. Βλέπε απεικόνιση από θραύσμα κρατηρίσκου. Αθήνα, Αρχαία Αγορά P 27342.
- ⁵⁰ Ευριπίδης: *Τρωάδες* 558-561.
- ⁵¹ Ginner, Ruby: *Gateway to the Dance*. London, p.139.
- ⁵² Ginner: *Gateway to the Dance*. p. 140.
- ⁵³ Ginner: *Gateway to the Dance*, p. 140.
- ⁵⁴ Ησύχιος *Λεξικόν*. λ. Γέρανος.
- ⁵⁵ Emmanuel, Maurice: *La Danse Grecque antique*. Paris 1896, p.50.
- ⁵⁶ Lawler: *Ο Χορός*, σελ. 50, Webster: *The Greek Chorus*, p. 16.
- ⁵⁷ Πλούταρχος: *Θησέας* 21.
- ⁵⁸ Πολυδεύκης 4.101.
- ⁵⁹ Πλούταρχος: *Θησέας*. 21.
- ⁶⁰ Όμηρος: *Ιλιάδα* 18.590-606.
- ⁶¹ Florence, Museo Archeologico Etrusco 4209, *ABV* 76.1.
- ⁶² Carpenter: *Τέχνη*, σελ.291
- ⁶³ Emmanuel: *La Danse*, p.251.
- ⁶⁴ Touliatos-Miles, Diane: “Ο Βυζαντινός Χορός σε Κοσμικούς και Ιερούς Χώρους.” *Αρχαιολογία* 91(2004),29-36, σελ. 29.
- ⁶⁵ Johansen, K. Friis: *Thésée et la Danse a Delos*. 1945. p. 13.
- ⁶⁶ Calame: *Choruses*, p.101.
- ⁶⁷ Λάμψας, Ιωάννης: *Λεξικό του Αρχαίου Κόσμου*, Τόμος 1^{ος}, σελ. 744, Παπαδοπούλου, Ζώζη: *Ύμνωντας τους Θεούς, στο συλλογικό Μουσών Δώρα*, σελ. 47, Δούκα, Στέλλα: *Ο Χαρακτήρας του Χορού στην Κλασική Αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη, 1998, σελ. 97.
- ⁶⁸ Δούκα, Στέλλα: *Ο Χαρακτήρας*, σελ. 97.
- ⁶⁹ Στράβωνας: *Γεωγραφικά*, I, 5.2.
- ⁷⁰ Παπαδοπούλου: *Χοροί*, σελ. 31.
- ⁷¹ Copenhagen, National Museum, Chr.VIII,939.
- ⁷² Λάμψας, Ιωάννης: *Λεξικό του Αρχαίου Κόσμου*, Τόμος Β. σελ. 542, Webster: *The Greek Chorus*, p. 47.
- ⁷³ Berlin, Staatliche Museen, K 84.

- ⁷⁴ Καλλίμαχος: *Εις Απόλλωνα* 85-87,93,94.
- ⁷⁵ Για τον Παιάνα προς τιμήν του Θεού: Ξενοφώντας: *Αγησίλαος*. 17, 18, Ευριπίδη: *Ελένη*:1465-1474.
- ⁷⁶ Αντωνίνος Λιβεράλης 1.1.
- ⁷⁷ Μένανδρος: *Σαμία*, 38-46.
- ⁷⁸ Κακριδής: *Ελληνική Μυθολογία-Οι Θεοί*. Αθήνα, 1986, σελ. 279
- ⁷⁹ Athens, Deutsches Archäologisches Institut, no 72/290.
- ⁸⁰ Lonsdale: *Dance*, p.273.
- ⁸¹ Αριστοφάνης: *Λυσιστράτη*, 1279,1280.
- ⁸² Αθήνα, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 3625.
- ⁸³ Αθήνα, Μουσείο Ακροπόλεως, αρ.702.
- ⁸⁴ Naerebout, Frederick: “Ο Χορός στην Αρχαία Ελλάδα, μια Απόπειρα Κατανόησης” *Αρχαιολογία*, 90(2004), 8-14, σελ. 10.
- ⁸⁵ Λιβάνιος: 11^{ος} λόγος, 29.
- ⁸⁶ Paris, Musée de Louvre, MA 968
- ⁸⁷ Λάζου, Άννα: “Χορός και Θεραπεία στην Αρχαία Ελλάδα.” *Αρχαιολογία*. 90(2004),47-52, σελ. 50.
- ⁸⁸ Παπαδοπούλου: *Υμνώντας τους Θεούς*, σελ. 47.
- ⁸⁹ Πλούταρχος: *Βίοι παράλληλοι. Λυκούργος* 14.
- ⁹⁰ Κεφαλλονιά, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 15.
- ⁹¹ Θεόκριτος: *Υλας*, 42, 43.
- ⁹² Όμηρος: *Οδύσσεια* Μ 318.
- ⁹³ Ντόκας, Αγησίλαος: *Ελληνιστικός Πολιτισμός*, Αθήνα, σελ. 102.
- ⁹⁴ Lawler: *Ο Χορός*, σελ. 121.
- ⁹⁵ Διόδωρος Σικελιώτης: 27-4-3.
- ⁹⁶ Ξενίδου-Schild, Βάλια: *Οι Γυναίκες στην Ελληνική Αρχαιότητα*. Αθήνα 2001, σελ. 312-314, Ginner: *Gateway to the Dance*, p.126
- ⁹⁷ Βρεττός, Λάμπρος: *Γάμος, γέννηση, θάνατος στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα, 2003, σελ. 47.
- ⁹⁸ Παπαδοπούλου, Ζώζη: *Η Μουσική στον Ιδιωτικό Βίο των Αρχαίων Ελλήνων*, στο συλλογικό Μουσών Δώρα, 2004, σελ. 69.
- ⁹⁹ Ευριπίδης: *Τρωάδες* 310-314,324-328.
- ¹⁰⁰ Θεόκριτος: *Ελένης Επιθαλάμιος*, 1-8.
- ¹⁰¹ Alexiou, Margaret: *Ο Τελετουργικός Θρήνος στην Ελληνική Παράδοση*. Αθήνα, 2002, σελ. 35.
- ¹⁰² Alexiou: *Ο Τελετουργικός Θρήνος*, σελ.35, Μπουσιώτης, Ανδρέας: *Ο Χορός*, Αθήνα 1979, σελ.13, Λαναρά-Βογιατζή, Χαρίκλεια: *Περί Χορών*, στο συλλογικό έργο: *Μουσών Δώρα*, Αθήνα 2004, σελ. 87.
- ¹⁰³ Βρεττός: *Γάμος*, σελ. 98,99.
- ¹⁰⁴ Lawler: *Ο Χορός*, σελ. 124,125.
- ¹⁰⁵ . Θήβα, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 36978.
- ¹⁰⁶ Fantham, Elaine; Peet Foley, Helene; Kampen, Natalie; Pomeroy, Sarah B; Shapiro, H.Alan: *Οι Γυναίκες στον Αρχαίο Κόσμο*, Αθήνα, 2004, σελ. 126.
- ¹⁰⁷ Ginner: *Gateway to the Dance*, p. 141.
- ¹⁰⁸ Ο Αθήναιος μας πληροφορεί ότι οι Αθηναίοι προτιμούσαν τους διονυσιακούς και τους κυκλικούς χορούς. Αθήναιος: *Δειπνοσοφισταί* 5. 10 c.
- ¹⁰⁹ Ξενίδου Schild: *Οι Γυναίκες*, σελ. 145.
- ¹¹⁰ Paris, Musée de Louvre, CA 2985.
- ¹¹¹ Ντόκας: *Ελληνιστικός Πολιτισμός*, σελ. 101,102.
- ¹¹² Αθήνα, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 12683. Ανδρικού; Γουλάκη-Βουτυρά; Λαναρά; Παπαδοπούλου *Μουσών Δώρα*, σελ. 240,241. Naerebout: *Ο χορός*, σελ. 9, εικ. 1.
- ¹¹³ Ανδρικού; Γουλάκη Βουτυρά; Λαναρά; Παπαδοπούλου: *Μουσών Δώρα*, σελ. 241.
- ¹¹⁴ Ανδρικού; Γουλάκη Βουτυρά; Λαναρά; Παπαδοπούλου: *Μουσών Δώρα*, σελ. 241.
- ¹¹⁵ Ανδρικού; Γουλάκη Βουτυρά; Λαναρά; Παπαδοπούλου: *Μουσών Δώρα*, σελ. 241.
- ¹¹⁶ Λαναρά-Βογιατζή: *Περί Χορών*, σελ. 91.
- ¹¹⁷ Αριστοφάνης απ. 321, 344. Γαληνός: 6.155.
- ¹¹⁸ Πολυδεύκης: 4. 100.
- ¹¹⁹ Ντόκας: *Ελληνιστικός Πολιτισμός*, σελ. 101.
- ¹²⁰ Webster, T.B.L.: *The Greek Chorus*, 1970, p. 9.
- ¹²¹ London, British Museum 49.4-18-18.
- ¹²² Webster: *The Greek Chorus*, p. 10.
- ¹²³ Λαναρά-Βογιατζή: *Περί Χορών*, σελ. 91.

-
- ¹²⁴ Αθήναιος 14.30 c.
- ¹²⁵ Προγενέστερη ονομασία του *μακτρισμού* ήταν ο *απόκινος*, που μνημονεύεται από τους Αριστοφάνη απ.275, Κρατίνο απ.120, Κηφισόδωρο απ.2.
- ¹²⁶ Αθήναιος 14. 629d.
- ¹²⁷ Πολυδεύκης. Π 03.
- ¹²⁸ Πολυδεύκης. Π 03.
- ¹²⁹ Lawler, Lillian B.: “The dance in the alphabet”, *Classical Outlook*. 18,(1941),pp. 69-71.
- ¹³⁰ Πολυδεύκης. 4. 105
- ¹³¹ Πλάτωνας. *Ευθύδημος*. 276 d-294e.
- ¹³² Αριστοφάνης: *Θεσμοφοριάζουσες*. 981- 984.
- ¹³³ Ησύχιος *Λεξικόν*. λέξη διπλή.
- ¹³⁴ Lawler: *Ο Χορός*, σελ. 108.
- ¹³⁵ Lawler: *Ο Χορός*, σελ. 109.
- ¹³⁶ Webster: *The Greek Chorus*, p. 96.
- ¹³⁷ Ευριπίδης: *Τρωάδες*, 339-341.
- ¹³⁸ Ευριπίδης: *Ιφιγένεια εν Ταύροις*, 1143- 1151.
- ¹³⁹ Ευριπίδης: *Τρωάδες*. 551-554
- ¹⁴⁰ Πολυδεύκης: 4.100: « ...καί Καλλίνικος ἐφ Ἡρακλεῖ»
- ¹⁴¹ Ευριπίδης: *Ηλέκτρα*. 859-865
- ¹⁴² Ευριπίδης: *Ηλέκτρα*. 432-441.
- ¹⁴³ Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 1737.
- ¹⁴⁴ Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. Μ. Χ 424.
- ¹⁴⁵ Πυξίς του 460 π.Χ. New York, Walters Art Gallery, 48.2019. Λαμπροπούλου: *Χοροί*, σελ. 283.
- ¹⁴⁶ Δημοσθένης: *Περί του Στεφάνου* 260.
- ¹⁴⁷ Πλούταρχος: *Αλέξανδρος και Καίσαρ* 2.
- ¹⁴⁸ Λαναρά-Βογιατζή: *Περί Χορών*, σελ. 89.
- ¹⁴⁹ Όμηρος: *Ιλιάδα* Σ 593-594.
- ¹⁵⁰ Σαμοθράκη, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. 49 10430.
- ¹⁵¹ Μιχαηλίδης Σόλωνας,: *Εγκυκλοπαίδεια της Αρχαίας Ελληνικής Μουσικής*, Αθήνα, 1982, σελ. 173.
- ¹⁵² Λουκιανός: *Περί ορχήσεως*, 22
- ¹⁵³ Αριστοφάνης: *Νεφέλαι*, 537-540.
- ¹⁵⁴ New York, Walters Art Gallery, 48. 0295.
- ¹⁵⁵ New York, Walters Art Gallery, 54.0967.